

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМ. Г.С. СКОВОРОДИ

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ:
СЕРІЯ
ІСТОРІЯ ТА ГЕОГРАФІЯ**

Випуск №4

**Харків
«Основа»
2000**

інтерес.

В роботах радянських дослідників, які були присвячені вивченню історії суспільно-політичного руху середини XIX століття, перебільшувався ступінь різниць та розмежувань окремих напрямків суспільно-політичної думки, висувався на перший план радикальний рух, реальна ж сила лібералізму недооцінювалася. І.Н.Г.Сладкевич, і В.А.Китаєв, і В.Н.Розенталя одноставно признають опозиційність К.Д.Кавеліна по відношенню до влади у дореформений період, однак, в цілому, його діяльність оцінюють як відносно - конструктивну, особливо відмічають відносну прогресивність його поглядів. У пореформену добу в адресу К.Д.Кавеліна, який намагався зберегти самодержавний принцип правління, який спирався на широке місцеве самоуправління, сипалися обвинувачення у «політичній в'язості, угодовстві, глибокому антидемократизмі». [1;2;3]

Слід визнати, що з кінця 80-х років XIX століття інтерес до історії ліберального руху Росії та його центральних постатей зростає, оцінки стають більш вираженими, глибокими. Так, А.М.Медушевський, порівнюючи західний та російський лібералізм, виділяючи специфіку притаманну останньому, відмічає його залежність від самодержавної влади. [4;5]

Дослідник С.С.Секірінський, розвиваючи цю тезу, говорить про амбівалентність (двоїстість) позиції лібералів у дореформену добу. [6;7] А.Ю.Бахтуріна оцінює проєкт К.Д.Кавеліна про реформування самодержавства як «один з найбільш радикальних» [8;33] Політологи І.Д.Осіпов, О.Ф.Замалєєв, аналізуючи теоретичну спадщину «лізнього» Кавеліна (70-80 - ті роки XIX століття), схильні охарактеризувати його позицію як ліберально-консервативну. [9; 138]

Таким чином, можна відмітити відмову сучасних дослідників від існуючого раніше тенденційного підходу та бажання відновити реальний образ та динаміку поглядів оригінального мислителя та вченого.

Джерельна база, яка дозволяє висвітлити дану проблему, досить різноманітна. Це теоретична та епістолярна спадщина, спогади самого К.Д.Кавеліна, [10;11;12;13;14], а також мемуарна література. [15; 16]

об'єкт сталінських політичних репресій). - Автореферат. - К., 1994. - 38 с. 8. Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Доля науки в Україні (кінець XIX ст. - 30-ті роки XX ст.) // Укр. іст. журн. - К.: Наукова думка, 1993. - № 4. - С. 3-14. 9. Войналович О.О. Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні / 1917-1938 р.р. / - Автореферат. - К., 1993. - 23 с. 10. Мірошніченко М.І. Мірошніченко В.І. До початку формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-ті роки // Укр. іст. журн. - К.: Наукова думка, 1993. - № 10. - С. 53-62. 11. Коментарю Т.О. «Теорія боротьби двох культур» і шляхи розв'язання національного питання в Україні (березень - квітень 1923 р.) // Проблеми історії України: факти судження, пошуки. - К.: Наукова думка, 1994. - Вип 3. - С.84-90. 12. Пахльовська О. Україна: шлях до Європи... через Константинопіль // Сучасність. - К.: Преса України, 1994. - С. 101-116. 13. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - К.: Основа, 1994. - В 2-х т. Т.2. - 573с. 14. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933р.р.) // Укр. іст. журн. - К.: Наукова думка, 1995. - № 1. - С. 34-48. 15. Мейс Д., Солдатенко В.Ф. Національне питання у житті і творчості Миколи Скрипника // Укр. іст. журн. - К.: Наукова думка, 1996. - № 2. - С. 77-85. 16. Володика С.Г. Взаємодія наукових шкіл української історіографії // Сарбей В.Г. Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.). - Х., 1995. - С.116-120. 17. Мельник В. Модернізм української преси: генеза розвитку, історичне значення // Сучасність. - К., 1996. - № 12. - С.105-109. 18. Грицак Я.Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. - К.: Генеза, 1996. - 360 с. 19. Зборовець В. Необарокові риси художньої прози М.Хвильового // Культура України. - Х., 1996. - Вип 3. - С.75-81. 20. Керсін О.В. Національна концепція Миколи Хвильового // Укр. іст. журн. - К.: Наукова думка, 1997. - № 6. - С. 59-63. 21. Ресет О.П., Лисенко О.Є. Видання Інституту України НАНУ // Укр. іст. журн. - К.: Наукова думка, 1998. - № 2. - С.55-76. № 3. - С. 39-57.

О.К. МАЛЮТІНА

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ К.Д. КАВЕЛІНА ЩОДО САМОДЕРЖАВНОГО ПРИНЦИПУ ПРАВЛІННЯ.

Росія середини XIX століття у політичному відношенні була абсолютиською монархією. Смерть Миколи І виявила кризу системи самодержавно-кріпосницької влади. Доба «великих реформ» 60-х років XIX століття поставила величезний обсяг завдань, серед яких проблема оптимального державного устрою займала не останнє місце. Без сумніву, вивчення питання еволюції поглядів Костянтина Дмитровича Кавеліна, який стояв у витоків російського лібералізму і був його родоначальником та ідеологом, становить науковий

21 лютого 1855 року в російських газетах з'явилося повідомлення, яке стало повною несподіванкою не тільки для мільйонів російських підданих, але і для усього іншого світу. Це був маніфест про кончину імператора Миколи I. За 30 років царювання цього самодержавця поняття «Росія» та його ім'я настільки злилося у свідомості сучасників, що у реальність того, що відбувалося, вірилось важко. 4 березня 1855 року К.Д.Кавелін писав Т.М.Грановському з Петербурга у Москву: «До сих пір яюсь не віритись! Думаєш, невже це не сон, а бувальщина...» [13;607]

Смерть Миколи I викликала у суспільстві різні почуття. Були й такі, хто відчував щире скорботу та відчуття непоправної втрати. Але все ж більшість із освідченої частини російського суспільства відчувала полегшення. [16;67]

Реакція К.Д.Кавеліна на ці події була надмірно емоційною. Він писав: «Калмицький напівбог, який пройшов ураганом і бичом, і котком, і терпугом по російській державі протягом 30 років, який вирізав обличчя у думки, який згубив тисячі характерів та умів, який витратив безплатно на брязкальця самовлада та марнолюбства більше грошей, ніж всі попередні царювання, починаючи з Петра I, - це виплодок мундириної освіти і наймерзенної сторони російської природи - здох нарішті, і це суцця правда»; [13;607] Досить різкий відгук, за свідченням Є.Феоктістова, «знаходить повне співчуття у сучасників» [16;89], був визваний спрагою виходу із тисків військово-поліційного режиму.

Критикуючи політичний курс Миколи I, К.Д.Кавелін ні в якому разі не виступав проти інституту монархії як такого. Він признавав необхідність абсолютиської влади в Росії, але влади неодмінно збагаченої елементами ліберальної програми - прогресу та просвітництва. «Я вірю, - читаємо його лист до О.І.Герцена, - у цілковиту необхідність абсолютизму для теперешньої Росії; але він повинен бути прогресивним і освіченим. Такий, як у нас, - тільки вбиває зародок самостійного, національного життя» [14;56]

Від нового імператора Олександра II, який вступив на престол 19 лютого 1855 року, прибічники лібералізму, та, зокрема, К.Д.Кавелін не очікували «реформ та великих державних дій», однак

сподівались, що «все піде, принаймні спочатку, хоча і в тій же колії, але людяніше та м'якше». [13;596]

Очевидно, привід до такого обмеженого політичного прогнозу давали особисті смаки, переконання та заборони імператора Олександра; неначе не вічували нічого особливо гарного по відношенню до назрілих перетворень. Будучи з початку 40-х років прилученим до державного управління, Олександр Миколайович виявився одним з переконаних панувальників системи свого батька.

По відношенню до селянської справи цесаревич Олександр був навіть правіший імператора і в усіх комітетах по селянському питанню, в яких він брав участь, підтримував поміщицькі права та інтереси. [17;202] Тому люди, які близько стояли до двору, думали, що з моменту вступу Олександра на престол настане справжня дворянська ера. [18;939] Протівники кріпосного права висловлювали співчуття, що тепер зникне всіляка надія на рух в селянському питанні (що, видно з листування М.О.Мілютіна з К.Д.Кавеліним). Однак, при цьому останній заявив: «Якщо новий цар не буде битися у своїй клітці як лютый тигр, шукаючи жертв та страп, подібно до батька, якщо він тільки дасть підлікувати рани, нанесені цим безглузлим татариним та злодієм; якщо думка, скарга, висловлені між чотирма очима не будуть вважатися справедливою основою до жорстоких страп, якщо хоч трошки суспільний голос буде до нього доходити, на 10-15 років цього повністю, повністю достатньо, без реформ, без перетворень... Років 10-15 небагато - щоб зітхнути, виспатись, морально очиститись та приготуватися до нової діяльності». [13;610]

Таким чином, вимоги Кавеліна пред'явлені до монархічної влади, не виходять за рамки ліберального абсолютизму. Напротязі усього свого життя він був прибічником самодержавного принципу правління, але, говорячи про «здійснену необхідність зберегти необмежену владу государя», виводив, що найбільш виразні архаїзми бюрократично-поліцейної держави повинні бути скасовані, а опорою нового правління буде «міцний і законний порядок» та вищі витоки правосвідомості - моральність, совість, патріотизм.

В силу об'єктивних обставин (опинившись перед фактом жорстокої поразки у Кримській війні і загального невдоволення у країні) Олександр II перегляне попередній, запроваджений його батьком, політичний курс.

Володіючи здоровим та тверезим розумом, відомою гнучкістю, імператор за участю компетентних сановників почав емпірично, не маючи ніякої загальної програми, приймати нові рішення, які не вкладалися в стару систему і були, навіть, прямо протилежні їй [18:213]

Передусім, в 1856 р., новизна внутрішньої політики виразилась у скасуванні більшості заборон; відбулися скасування утисків, які були введені в університетах після 1848 р., знищення військових поселень, генерал-губернаторств у Харкові та Вітебську, дозвіл вільної видачі закордонних паспортів, послаблення цензурного гніту і т.д. І що особливо важливо, до коронації у серпні 1856р. була проголошена амністія політичним в'язням - декабристам, петрашевцям, учасникам польського повстання 1831р, що залишилися у живих: 9 тисяч чоловік звільнені від адміністративно - політичного нагляду. [20:6]

Звичайно, досить неординарний розвиток подій не міг не схвилювати громадськість. Із літератури, особистого листування та слоганів можна вилучити десятки і сотні оптимістичних відгуків, які стосуються «святого часу», як назвав А.П.Чехов II половину 50-60 -х років, часу, коли, як відмітив Андрєєвич-Соловйов (популярний критик та історик літератури), і «був порив, була пристрасть, було нагхнення». [21: 11]

К.Д.Кавелін, захоплений суспільним піднесенням, писав у травні 1857р. своєму другу і однодумцю Д.О.Мілотіну: «Розумова та моральна діяльність зворушена, і плоди її не уповільняться рано чи пізно виявляться. Хлопчик, хлопчик, скажете Ви і будете повністю неправі... Головне - поменше скепсису, побільше віри у себе і в те середовище, в якому ми народились і для якого ми всі зобов'язані що-небудь зробити». [11:103]

Зроблено К.Д.Кавеліним в цей період дійсно немало: це і проект (1855р.), найбільш радикальний в той час, звільнення селян від кріпосної залежності, спрямований на ім'я імператора (апеляція

не до абстрагованого принципу влади, а до стоячої за ним людини, вільної в своєму виборі перед лицем історії); це і активна публіцистична діяльність (статті в «Голосах із Росії», «Руському віснику» та інших виданнях, які виникли у II половині 50-х років «як гриби після дощу»); це і викладання з 1857 р. у Петербурзькому університеті на кафедрі цивільного права. В тому ж році ліберально настроєний професор був призначений у наставники до спадкоємця - цесаревича Миколи Олександровича. З повним усвідомленням своєї відповідальності за майбутнє країни (бо спадкоємний характер верховної влади в Росії служив як резервом консерватизму, так і каталізатором реформаторства). Кавелін приймає на себе роль придворного вчителя правознавства.

Останнє, однак, продовжувалось недовго. Коли в 1858 р. періодичні видання одержали можливість висловлюватися щодо селянського питання, у своїй статті «Про нові умови селянського побуту» М.Г.Чернишевський помістив витяги з проекту Кавеліна про звільнення селян із землею та за викуп. [29: 127] Ця стаття викликала невдоволення Олександра II і ліберальний вчений був звільнений з придворної служби (а втім, йому на зміну прийшов досить гідний приємник - його учень М.Б.Чичерин) однак, університетську кафедру, професор, який попав в немилість, за собою зберіг. [23:807]

З моменту втілення у життя реформаторських ідей самодержавства відношення ліберала до влади терпить відому трансформацію. З одного боку, ми спостерігаємо, пристрасне бажання допомагати перетворювальним планам уряду. «Ми готові стовпитися навколо всякого скільки-небудь ліберального уряду, - читаємо підписане «руським лібералом» послання до Лондона, - та підтримувати його усіма силами, тому що, твердо переконані, що тільки через уряд у нас можливо діяти і досягти яких-небудь результатів». [12,11]

В силу особливостей російської реальності, самодержавство стало головним гарантом стабільності та реформ, тому лібералам було властиво апелювати до монарха, як необхідний та достатній умові соціальних перетворень. [4,172] Мета будь-якого політичного

утрупування у верхах заключалась у тому, щоб залучити на свій бік самодержця. Ставка на самодержавну владу - це «не провина» російських лібералів і навіть «не їхня біда». Це безумовні політичні реалії, іншим способом шлях до реформ був замовлений.

З іншого боку, при повній залежності від монархічної влади, лібералам, і, зокрема, К.Д.Кавеліну як найбільш яскравому представнику, була властива деяка опозиційність цій владі. В 1881 р. відомий шістдесятник Н.В.Шелгунов писав у журналі «Діло»: «60-ті роки стали моментом небувалого ще розвитку критичної думки... Не було у той час ні одної галузі ведення, куди б не заглянула критична думка, і не було ні одного суспільного явища, якого б вона не торкнулась. Земля і небо, рай і пекло, висловлюючись фігурально, питання особистого щастя, питання щастя суспільного, хата мужика, дім вельможі - все було оглянуто і обстежено критичною думкою». [16;59]

В першу чергу розкривались виразки суспільного розвитку, які були визнані збереженням кріпосного права: «Панщина, величезні господарські посіви, неприборкувані некими законами; нужда, яка змушувала народ продавати свій хліб в глухий час, коли ще не встановились ціни, щоб тільки здобути гроші для ушлати казенного шварку; тяжкі рекрутські набори; відсутність охоронних мір проти падежів, які заважали розвитку худоби, а відповідно і удобренню землі, виснаженої до неможливості невідглаством і жадобою. Наше землеробство страждає від кріпосного становища, і від дурних методів у хлібопашестві і від нестачі шляхів сполучення... У Росії, не дивлячись на її чорнозем, на величезну кількість розораної землі та збираемого з неї хліба, майже не проходить року без місцевого, іноді сильного голоду». [24; 1124] Таким чином обґрунтовувалась неминучість звільнення «землеробського класу».

Найжорстокіший критиці підпадав і урядовно-бюрократичний апарат. Цій «жадібній, розбещеній, неосвідченій», за думкою лібералів, бюрократії вдалось так міцно укоренитися і розростися ушир у зв'язку із прагненням «все та всіх підпорядковувати нагяду та опіці, з цією метою простягнути усюди нитки, які сходяться в одному місці і в одних руках». [12;87] Логічно продовжуючи думку,

розвинену лібералами, можна відмітити, що бюрократизм у Росії - це не просто проволочки та некомпетентність, це порушення прав громадянина, це повне панування та пригнічення індивіда, що, обов'язково, необхідно викоринювати.

Висунута ліберальною публіцистикою програма реформ включала вимоги свободи совісті, знищення кріпосного права, свободи суспільної думки, свободи друку, публічності урядових дій, публічності та гласності судовиробництва. [15;62]

Весною 1862 р. (коли одне з найбільш хворобливих - селянське питання, вже було знято з порядку денного) К.Д.Кавелін писав О.І.Герцену: «Міцно та здорово упорядкований суд, та свобода друку, та передача усього що прямо не цікавить спільності держави в управлінні місцевими жителями - ось на черзі три питання, які чекають свого рішення». [14;48]

Таким чином, характеризуючи відношення К.Д.Кавеліна до самодержавної влади у період реформ, хочеться відмітити амбівалентність, тобто двоїстість його позиції. З одного боку, це повна залежність від вибраного монархом політичного курсу. З другого - можна говорити про опозиційність лібералів по відношенню до панівного режиму, але характер цієї опозиційності був надто поміркованим.

В середині 60-х р., відмічених конституційними претензіями дворянства, К.Д.Кавелін почав розробляти реформу вищої державної адміністрації з метою точно «визначити функції самодержавства». В цьому проекті він підкреслював, що в силу природного закону самодержавна влада не може бути всеохоплюючою. Цар повинен здійснювати загальне керівництво адміністрацією, судом і законодавством. Звичайний же хід «адміністративної машини... повинен бути визначений законом». [10;158]

«Не самодержавство - читаємо лист К.Д.Кавеліна до графа Д.О.Мілютіна, - а його органи та засоби дій повністю віджили свій вік і повинні бути радикально реформованими, замінені зовсім іншими, відповідно більш зрілому громадянському віку Росії, більш складним та тонким потребам». [13;592]

На думку вченого, перш ніж приймати конституцію, яка

обмежує монархічну владу, слід створити умови для культурного вияву вільного бажання людей. Кавелін писав: «Гам, де, як у нас, царює глибока неосвіченість, громадянське та політичне розтління, де чесність та справедливість слова без смислу, де не існує перших зародків правильного, суспільного життя, навіть немає елементарних понять про цивільні стосунки, там раніше поданого правління потрібні законодавчі реформи, там суспільство повинне спершу переродитися, щоб політичні гарантії не перетворились у театральні декорації, у намальовані куліси, які нічого не означають, нічого не коштують».[10;197]

Згідно Кавеліну, прийняти конституцію у «широкому розумінні» - побудувати державний та суспільний устрій на розумних основах та законах, де б не було місця для свавілля, а майнові та інші права усіх були б забезпечені та недоторкані, Росія ще не була готовою. Передчасне ж введення конституції в «узькому розумінні» могло привести до самовлади бюрократії та дворянства.

[10;200]

Єдиним виходом із створеного положення було еволюційне становлення самоврядування «мужицького царства» - народного самодержавства. Децентралізація у поєднанні з реформою земського, місцевого самоуправління могла створити умови для зміцнення суспільного устрою, при якому особистий початок був би урівноважений громадським володінням і створив «органічну єдність усіх народних елементів». Такий устрій міг бути утворений вільно, бо «насиленницьке звільнення означало вбивство свободи в самому її витісненні». Кавелін, дотримуючись традиції філософії ненасильства, вважав, що всіляке насильство гине не під ударами іншого насильства, а внаслідок вичерпання своїх внутрішніх принципів, які стали неспроможними. Створення суспільної думки, розвинутої правосвідомості могло перебороти соціальне зло та несправедливість. У суспільних справах потрібний був «такт, який знає міру та вгадує пору».[10;987]

Таким чином, епоха «великих реформ» породила принципово новий тип реформатора, реформатора не в традиційному вбранні високопоставленого урядовця, а як громадської постаті, яка чекає часу свого політичного поклику. Характеризуючи відношення К.Д.Кавеліна до монархічної влади у цей період, слід сказати про двоїстість його позиції. З одного боку, це повна залежність від вибраного самодержцем політичного курсу. Практично усі реформи в Росії ініціювались зверху та реалізовувались під жорстким адміністративним контролем. Реформаторська ініціатива, яка йшла з боку суспільства, часто ставала незапитаною, а якщо і використовувалась владою (як «Записка про звільнення селян» К.Д.Кавеліна), то через достатньо довгий проміжок часу, в урізаному та деформованому вигляді. З другого боку, присутня опозиційність: тиск лібералів (який уходить своїми витокami до намагань беспосереднього впливу на монарха) був вже достатньо вагомим. Однак, слід звернути увагу на його поміркованість та лояльність, тобто готовність до компромісу, примирення та співробітництва з урядом, який йде шляхом реформ. На протязі усього свого життя яскравий вчений, мислитель - енциклопедист був прибічником самодержавного принципу правління, однак, якщо після смерті Миколи I Кавелін виступав за абсолютизм з ліберальним відтінком, то ідеалом «спізнаного» Кавеліна була необмежена монархія, заснована на широких місцевих свободах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Сладкевич Н.Г. Очерки истории общества мысли России в конце 50-х -нач. 60-х гг. XIX в. -Л., 1962. 2. Китаев В.А. От фронды к охранительству: Из истории русской либеральной мысли 50-60-е гг. XIX в. - М., 1972. 3. Розенталь В.Н. Идеиные центры либерального движения в России накануне революционной ситуации // Рев. ситуация в России в 1859-1861 гг. -М., 1973-С. 224-257. 4. Медушевский А.Н. Либерализм как проблема современной западной историографии //Вопр. истории. - 1992.- № 8-9. - С. 167-178. 5. Власть и реформы в России: Матер. кругл. стола //Отеч. история. -1998.-№ 2.-С. 3-36. 6.Секиринский С.С. Российские реформаторы: сюжет и книга в контексте научной литературы последних лет // Отеч. история. - 1997. - № 3. - С. 120-136. 7. Политическая история России: Учебн. пособие / Отв. ред. проф. В.В. Журавлев. - М., 1998. 8.Бахтурина А.Ю. Государственная доктрина российского самодержавия в XIX - нач. XX в. // Бюл. науч. семинара молодых ученых. - М., 1995. -С. 19-38. 9. Осипов И.Д., Замалеев А.Ф. Русская политология: обзор основных направлений -СПб., 1994.-С. 136-138. 10. Кавелин К.Д. Собр. соч.: В 4 т.: Т.2 -СПб., 1898. 11. Кавелин К.Д. Наш умственный строй. - М., 1989. 12.Письмо к издателю // Голоса из России: Сб. А.И.Герцена, Н.П.Огарева. -Кн. 1-3. -М., 1974. -С. 8-36. 13. Письма К.Д. Кавелина // Лит. наследство. - Т. 67. - М., 1959. -С. 591-615. 14. Письма К.Д. Кавелина и И.С. Тургенева к А.И. Герцену - Житомир, 1892. 15. Чичерин Б.Н. Записки прошлого. -М., 1929. 16. Феокистов Е.М. За кулисами политики и

литератури. 1848-1896. - Л., 1929. 17. Корнилов А.А. Курс истории России в XIX в. - М., 1993. 18. Захарова Л.Г. Александр II // Рос. самодержцы 1801-1917. - М., 1952. - С. 159-215. 19. Корнилов А.А. Александр II // Энцикл. словарь / Изд. Ф.А. Бродягуз, И.А. Ефрон. - Т. 1. - СПб. 1894. - С. 937-967. 20. Захарова Л.Г. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х гг. XIX в. в России // Вопр. истории. - 1989. - № 10. - С. 3-25. 21. Герцена И. Собр. соч. в 30 т.: Т. 20. - Кн. 1-М., 1960. 22. О новых условиях сельского быта // Голоса из России: Сб. А.И. Герцена, Н.П. Огарева. - Кн. 3. - М., 1974. - С. 127-229. 23. Нечаев В. Константин Кавелин // Энцикл. словарь / Изд. Ф.А. Бродягуз, И.А. Ефрон. - Т. 13. - СПб. 1894. - С. 805-809. 24. Мысли вслух об истекшем 30-летию России // Голоса из России: Сб. А.И. Герцена, Н.П. Огарева. - Кн. 3. - М., 1974. - С. 62-151.

М.М. КУЧЕМКО, Д-Р ІСТ. НАУК
Л.М. ПЛИСКО, КАНД. ІСТ. НАУК

РОЗВИТОК СТРУКТУРИ ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМ.Г.С.СКОВОРОДИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1946-1994 РР.)

За багатрічну історію Харківського державного педагогічного університету ім.Г.С.Сковороди (до 1994 року - інститут) відбулося немало організаційних, структурних змін. Більшість із них мали позитивний характер, сприяли удосконаленню навчально-виховного процесу та розвитку вузу, деякі, навпаки, - гальмували цей процес, позначалися негативно на підготовці вчительських кадрів для Харківського регіону і України в цілому. Однак, незважаючи на всі труднощі, університет не тільки вижив, але й постійно розвиваючись, став, за загально визнаною думкою, одним із провідних педагогічних навчальних закладів країни. В цьому плані його історія є повчальною. Але поміж тим, в післявоєнній історіографії історія структурних змін інститута представлена дуже неповно, здебільшого носить фрагментарний характер. Автори пропонованої статті в певній мірі прагнули надолужити цю прогалину.

Харківський педінститут відновив свою діяльність у 1943 році після звільнення міста від німецько-фашистської окупації. На кінець війни була повністю відновлена його довоєнна структура, що дало можливість розгорнути діяльність по підготовці так необхідних вчительських кадрів. У 1946 році в складі інституту

функціонувало сім факультетів: літературний, історичний, географічний, фізико-математичний, біологічний, дошкільний і бібліотечний, а також учительський інститут, який структурно входив до складу педінституту на правах відділення. Ще з літа 1945 р. при інституті на правах постійно діючих працювали місячні курси по підготовці вчителів фізичної культури із числа демобілізованих офіцерів. Навчально-виховний процес здійснювали 22 кафедри, кількість яких в ході реорганізації факультетів то збільшувалася до 25 (1953-54 навч. рік), то скорочувалася до 15 (1956-57 навч. рік). З вересня 1946 року вчительський інститут відділився у самостійну структуру.

В 1947-48 навч. році в складі інституту замість місячних постійно діючих курсів було створено факультет фізичного виховання та спорту, а також розгорнено вечірне відділення в складі трьох факультетів: літературного, історичного і географічного. В цьому ж році на базі трьох курсів бібліотечного факультету в місті Харкові було створено самостійний бібліотечний інститут (1).

Складовою структурною частиною інституту став також заочний відділ, у складі якого в 1948 році функціонували історичний, математичний, філологічний (українське та російське відділення), географічний, природничий і дошкільний факультети.

З початку 50-х років у структуру інституту практично щорічно вносилися зміни, пов'язані з вирішенням все нових і нових завдань по підготовці вчительських кадрів, зміною чисельності студентів на денній, вечірній і заочній формах навчання, введенням нових спеціальностей, раціоналізацією управління навчально-виховним процесом та деякими іншими обставинами. Так, кількість факультетів із семи у 1950-51 навч. році скоротилася до чотирьох у 1954-55 навч. році. Це відбулося як за рахунок ліквідації педагогічного факультету (2), так і в результаті об'єднання історичного і філологічного в історико-філологічний факультет, в складі якого почали функціонувати такі відділення: історичне, російської мови і літератури, української мови і літератури. Такої ж реорганізації зазнали і природничий та географічний факультети. На їх базі було створено природничо-географічний факультет з двома

ЗМІСТ

Г.П. ЯНОВСЬКА. ДО ПИТАННЯ ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ МЕТОДИ В ІСТОРІЇ	3	Л.Д. ЗЕЛЕНСЬКА. РОЗВИТОК ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМ- НИЦТВА В ПРОМИСЛОВOSTІ ХАРКІВ- ЩИНИ В РОКИ НЕПУ.	95
В.А. МОЛТУСОВ. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ПОЛТАВСЬ- КОЇ БИТВИ: ІСТОРІЯ І АНАЛІЗ.	18	Л.М. БЕСОВ, КАНД. ІСТ. НАУК. АНАЛІЗ І ОЦІНКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ УПРАВЛІННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИМ РОЗВИТКОМ ПРОМИСЛОВOSTІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПЛАНОВОЇ ЕКОНОМІКИ	106
І.Г. ВАРЧЕНКО. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У ХАРКОВІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ. ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ.	26	І.В. ВАЩЕНКО. ПРОБЛЕМА ПОЛІТИКИ «УКРАЇНІЗАЦІЯ» В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПІСЛЯ 1991 РОКУ.	113
Л.В. МАСЛОВА. ЕВОЛЮЦІЯ РІЛЬНИЧОГО ЗНАРЯДЛЯ В СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ХАРКІВЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)	39	О.К. МАЛЮТІНА. ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ К.Д. КАВЕЛІНА ЩОДО САМОДЕРЖАВНОГО ПРИНЦИПУ ПРАВЛІННЯ.	122
О.О. БАКУМЕНКО. ІСТОРІЯ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ РОСІЇ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ПРАЦЯХ РАДІАНСЬКИХ АВТОРІВ.	51	М.М. КУЧЕМКО, Д-Р ІСТ. НАУК, Л.М. ПЛИСКО, КАНД. ІСТ. НАУК. РОЗВИТОК СТРУКТУРИ ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМ.Г.С.СКОВРОДИ У ПІСЛЯВОЄН- НИЙ ПЕРІОД (1946 - 1994 РР.)	132
М. П. МАСЛОВ, КАНД. ІСТ. НАУК. РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКИХ ДЕРЕВООБРОБНИХ ПРОМИСЛІВ НА ХАРКІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	65	О.В. БАЛІРА. УКРАЇНСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ В 90-Х РОКАХ ХХ СТ.	141
Н.А. СОРОЧАН, КАНД. ІСТ. НАУК. ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УНР ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.	75	В.В. КОЛОДА, КАНД. ІСТ. НАУК. ЩОДО КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО СЕЛИЩА.	148
В.М. СМІРНОВ, КАНД. ІСТ. НАУК. СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ОЦІНКИ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПІД ЧАС НЕПУ.	82	М.В. ТАТАРИНОВ УЧАСТЬ ТА РОЛЬ МОНАСТІРІВ ХАРКІВСЬ- КОЇ ГУБЕРНІЇ У РОЗВИТКУ ОСВІТИ (ХІХ - ПОЧ. ХХ СТ.)	154
М.М. ОЛІЙНИК, КАНД. ІСТ. НАУК. С.В. ПОТОПЬКИЙ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИВАТНИХ ТА ОРЕНДНИХ ВИРОБ- НИЦТВА НА ХАРКІВЩИНІ В 1921 - 1929 РОКАХ.	87	В.Г. ПАЗЮК ЖИТТЯ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ В.І.ТАЛІЄВА В УКРАЇНІ.	171